

Sanja Cvetnić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagreb, Odsjek za povijest umjetnosti

15. 6. 2011.

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

Drveno graditeljstvo u studijama Anđele Horvat: stil i bezvremenost

Ključne riječi: Anđela Horvat, drvena baština, kontinentalna Hrvatska, predajno graditeljstvo, stil
Keywords: Anđela Horvat, wooden heritage, inland Croatia, vernacular architecture, style

U nekoliko studija Anđela Horvat posvetila se temeljnim povijesno-umjetničkim problemima drvenoga graditeljstva (1956.; 1961.; 1964.; 1975.; 1982.), više negoli ijedan povjesničar umjetnosti prije i poslije nje. Istraživanje hrvatske drvene baštine začeli su arhitekti, povjesničari tradicijskoga graditeljstva, konzervatori, prvenstveno Gjuro Szabo, i etnolozi. Pristup Anđele Horvat obilježen je razmišljanjima Ljube Karamana o »problemima periferijske umjetnosti« (1963.), a posebna vrijednost istraživačkih rezultata Anđele Horvat je u tome što se oni temelje na terenskom bilježenju sačuvanih zdanja ali i na onima poznatima tek po arhivskim izvorima. Osim toga, ona je drveno graditeljstvo analizirala povijesno-umjetničkim metodama te odredila odnos između tipologije, stila, naručitelja drvenih zdanja i sredine koja ih prima. U članku je posebna pozornost posvećena podrijetlu zanimanja Anđele Horvat za temu drvenoga graditeljstva, naglašena je važnost ovoga dijela njezine znanstvene ostavštine i neočekivana suvremenost njezinih pogleda.

Današnjega povjesničara umjetnosti, s odmakom od četrst stoljeća otkako je Anđela Horvat (Krašić, 1911.–Zagreb, 1985.) zaokružila svoj životni i radni vijek, njezino zanimanje za drvenu gradnju i istraživački napor koji je posvetila bilježenju, obradi i objavi podataka o drvenim kurijama i kapelama mogli bi začuditi. U međuvremenu se »veliki roman« povijesti umjetnosti od *Giotta do Chagalla* rastočio na »kratke priče« i ponovno okupio u globalnoj, svjetskoj povijesti umjetnosti koja sa sve većim zamorom obgrljuje različite pristupe, poslanja struke, istraživačke teme i stručne probleme. U tom mozaiku drveno graditeljstvo sada zacijelo nije pomodni kamenčić, pa se veliki intelektualni i stručni napor Anđele Horvat što ga je posvetila tom ulomku baštine doista može činiti neobičnim. Ako preskočimo spekulacije o izgubljenoj dječjoj Arkadiji rodnoga Krašića kao poticaju i vratimo se u »stručno djetinjstvo«, kao moguće zametke zanimanja valja ispitati godine studija (1931.–1935.). Prema tadašnjim uredbama o studijskim grupama A (major), B (minor) i C (supplementum) na Filozofskom fakultetu u Zagrebu »Anđelina Horvat« stekla je 3. srpnja 1935. diplomu: »A. Opće

historije; B. Narodne historije; C. Pomoćnih historijskih nauka; Latinskoga jezika i Historije umjetnosti.«¹ Iako ne objašnjava podrijetlo istraživačkoga zanimanja za drvenu baštinu, njezina diploma otkriva odakle joj znanja kojima je suvereno tumačila povijesne izvore i uspjela »vratiti« izgubljeno drveno graditeljstvo poznato tek po protokolima kanonskih vizitacija i bilješkama u župnim spomenicama. Branko Fučić u članku *Razgovori s Delom* (1986.) prenosi da je »povijest umjetnosti i nakon položena ispita slušala do kraja.«² kao i njezine riječi o obratu koji je uslijedio za dvadeset godina:

»Na kraju sam imala profesuru iz povijesti, a doktorat iz povijesti umjetnosti.«³

Anđela Horvat i njezin naraštaj – Željko Jiroušek, Zdenka Munk, Ivan Bach, Zdenko Vojnović, Antun Bauer ... – bili su rođeni u *K. u. K.*, gimnaziju su upisali u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, a fakultet u Kraljevini Jugoslaviji.⁴ Povijesne (ne)prilike imale su utjecaja na znanstvenu modu: na valu koji je krenuo još preporodnim zanosom i probuđenim narodnim ponosom u »Viestima društva inženjera i arhitekata« od posljednjih desetljeća 19. stoljeća

1. Kuće, kapela sv. Fabijana i Sebastijana (snimljena i porušena 1910.), iz: Emilij Laszowski uz suradništvo Janka Barlèa / Kuće, Chapel of SS Fabian and Sebastian (photographed and demolished in 1910), source: Emilij Laszowski with the collaboration of Janko Barlè, (izvor / source: *Povijest plem. općine Turopolja nekoč Zagrebačko polje zvane. Općinske uredbe, povijest crkvi i odnosi nekih crkvenih redova prema općini turopoljskoj*, vol. II, Zagreb, tiskom Antuna Scholza, 1911)

2. Lijevi Štefanki, kapela sv. Jurja (snimio Đ. Griesbach, 1938.) Zagreb, Strossmayerova galerija starih majstora HAZU. Schneiderov fotografski arhiv, inv. br. 1843. / Lijevi Štefanki, Chapel of St George (photo Đ. Griesbach, 1938) Zagreb, The Strossmayer Gallery of Old Masters of the Croatian Academy of Sciences and Arts, Schneider's photo archives, inv. n. 1843

pojavljuju se prve studije o narodnom graditeljstvu,⁵ započinje sakupljanje »gradjevnih oblika hrvatskoga naroda«,⁶ a u prvom desetljeću 20. stoljeća arhitekti Janko Holjac i Martin Pilar u pet su svezaka grafičkih mapa prikazali *Hrvatske građevne oblike* (1904.–1909.).⁷ Oduševljenje arhitekata vernakularnom domišljatošću »zarazilo« je i povjesničare. O turopoljskim drvenim kapelama, kurijama, čardacima i drugoj drvenoj baštini (kao i o povijesnoj ulozi drva u ekonomiji zajednice) Anđela Horvat i njezin naraštaj mogli su pročitati u djelu Emilija Laszowskoga, Janka Barlèa, Velimira Deželića i Milana Šenoa *Povijest plemenite općine Turopolja* (1910.; 1911.).⁸ Neizmjerne vrijedno izdanje s mnogih motrišta, na različite je načine – opisima i ilustracijama – zadržalo sjećanje na drvenu baštinu koja se je ubrzano rasipala. Neke od drvenih kapela koje su Emilij Laszowski i Janko Barlè zabilježili u terenskim obilascima i odabrali za rijetke ilustracije, bile su porušene do objave *Povijesti* – primjerice, ona u Kučama (sl. 1)⁹ – a mnoge porušene kurije i kapele spomenute su po podacima u povijesnim izvorima. Anđela Horvat se s pouzdanjem – poglavito u članku *Prilog poznavanju spomenika NO općine Velika Gorica (Turopolje)* (1961.) – poziva na podatke iz *Povijesti plemenite općine Turopolja*.¹⁰ U vrijeme studija i nakon što je ona diplomirala, Artur Schneider *popisivao je, naučno proučavao i fotografski snimao*¹¹ *umjetničke spomenike u Savskoj i Primorskoj banovini* (sl. 2), oduševljavajući se »seoskim drvenim kapelama, tim zacijelo najosebujnijim umjetničkim spomenicima hrvatskim 17. i 18. stoljeća« te njihovim »nepresušnim i mnogolikim obiljem«. ¹² Iako ga izrijekom ne spominje kao osobu koja je bila presudna u njezinim formativnim godinama, trag toga njezina sveučilišnoga profesora svjedoče korištene snimke iz njegova arhiva i česti poziv na podatke iz Schneiderovih *Izvjestaja*.¹³

Prenoseći Đelin sud o ljudima koji su na nju imali najviše utjecaja, Branko Fučić ih naziva »ugaonim kamenjem u izgradnji i profiliranju njezine ličnosti«, što također podsjeća na temelje drvenoga zdanja. U njezinu slučaju jedan je bio obiteljski, dvadeset godina stariji brat Vlado (Vladimir Horvat, Krašić, 1891.–Zagreb, 1962.) od koga nasljeđuje brojna znanja i interese: »(...) bio je fotograf, crtač karata, filatelist, planinar, organizator.«¹⁴ Drugi je »ugaoni kamen« bio sveučilišni profesor povijesti Ljudmil Hauptmann (Ljudevit; Graz, 1884.–Zagreb, 1968.): »(...) koji joj je dao solidan temelj i koji je u njoj razvijao smisao za velike sinteze.«¹⁵ Za treći sama kaže:

»Za mene je Szabo bio otkriće cijelog jednog svijeta o kome nismo bili čuli za vrijeme studija. O muzejima su nam govorili, ali zaštita spomenika na terenu, to je za mene bilo novo. Szabo je bio pojam toga, jer de facto tada nije bilo institucije – institucija je bio jedan čovjek: Szabo.«¹⁶

I prije nego što ga je osobno upoznala, putem izvještaja Gjura Szaba (Novska, 1875.–Zagreb, 1943.) o radu Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih

3. Erdovec, kapela sv. Katarine (snimljena 1910.; porušena 1928.), Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak i kulturnu politiku, Odjel za informacijsko-dokumentacijske poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine – Gjuro Szabo (snimio J. Brunšmid, inv. br. 8669, br. neg. II-15017. / Erdovec, Chapel of St Catherine (photographed in 1910; demolished in 1928), Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Directorate for Cultural Development, Department for Information and Documentation of Cultural Heritage, Croatian Cultural Heritage Photo Library – Gjuro Szabo (photo J. Brunšmid), inv. n. 8669, neg. II-15017

spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji mogla je uvidjeti važnost drvene gradnje. U izvještaju za godinu nakon osnutka Povjerenstva on ističe drvene kapele (1911.): Sv. Katarinu u Erdovcu kraj Križevaca te dvije Sv. Barbare, u Brestu Pokupskom i u Velikoj Mlaci. Opisuje odlučnost Povjerenstva da se očuva kapelica na groblju u Erdovcu, jer: »Građa je naskroz dobra, dapače vrlo dobra.«¹⁷ a potom izvještava o prvom zahvatu Povjerenstva (promjena krova).¹⁸ Za Sv. Barbaru u Brestu Pokupskom Szabo s rezignacijom zaključuje:

»Drvena je crkva u B r e s t u kod Petrinje doista već ruševna, te se ne može spasiti. Povjerenstvo je izaslalo svoga člana arhitekta, te je ovaj spomenik potpuno snimljen za eventualnu publikaciju o hrvatskim drvenim građevinama.«¹⁹

Osim porazne činjenice da je navještena povijesno-umjetnička publikacija o hrvatskim drvenim građevinama i nakon punoga stoljeća još uvijek eventualna, ni konzervatorska prognoza o sudbini kapela u Erdovcu i Brestu nije se ostvarila, dapače, stanje je obrnuto: Sv. Katarina u Erdovcu (sl. 3) porušena je još za Szabova života (1928.) kao nepotrebna, a otpisana Sv. Barbara u Brestu Pokupskom i

danas stoji (sl. 4).²⁰ Szabovo razmišljanje o potrebi izrade sveobuhvatne umjetničke topografije – također još uvijek eventualno – izrijeком uključuje drvenu gradnju:

»U drugim su zemljama već odavna s uspjehom počeli s inventiranjem spomenika, pa su svi ti inventari po sličnim načelima sastavljeni. (...) Tako je odlučeno, da se g. 1911. pregledaju kotari Klanjec i Pregrada, te da se unesu u inventar spomenici (...) sve do potkraj XVIII. vijeka, i to tako, da se važniji odmah detaljno snime i opišu. Pri tom se valja osvrtni i na kraj, u kojem se spomenici nalaze, a ne smiju se smetnuti s vida ni karakteristične drvene građevine seljačkoga puka.«²¹

S tim poticajima i načelima u privatnoj »umjetničkoj topografiji«, rukopisnim *Putnim bilježnicama*, Anđela Horvat zabilježila je brojna drvena zdanja, detalje njihova stanja, opreme, ornamentike i potom ih uključivala u studije i preglede.²² Naslijedila je i Szabovu konzervatorsku strast za očuvanjem drvene baštine i oblikovala njezino razumijevanje toga ulomka baštine određujućega za »misaonu topografiju« pojedinca i zajednice.²³ Godinu nakon njegove smrti u knjizi *Konzervatorski rad kod Hrvata* (1944.) objasnila je važnost širokoga konzervatorskoga zahvata:

4. Brest Pokupski, kapela sv. Barbare (snimljena 2010.). / Brest Pokupski, Chapel of St Barbara (photographed in 2010)

5. Stari Brod, kapela sv. Martina (snimljena 2006., sada u obnovi). / Stari Brod, Chapel of St Martin (photographed 2006, currently in restoration)

»Zašto? Jer zaštita zavičaja ima svoju duboko kulturnu zadaću sa svojom estetskom i socijalno-etičnom stranom pošto izgled zavičaja ima velik upliv na formiranje čovjeka.«²⁴

Četrdeset godina poslije, Đurđica Cvitanović (1985.) srodno potkrjepljuje potrebu da se sačuva kapela sv. Petra i Pavla (1752.) u mjestu Bok Palanječki kraj Siska ali i okolni čardaci, dvorišta s drvenim inventarom sekašnicā, kujnā, staja, sjenika ... cijeli stambeni i gospodarski okvir, jer on omogućuje valorizaciju sakralnoga zdanja i puni dojam:

»Preobrazba sela *Bok*, u kojemu iz godine u godinu nestaju drvene kuće, utječe i na neposrednu okolicu kapele (...). Seljačka gospodarstva u neposrednoj blizini kapele s drvenim kućama izuzetni su primjerci koje bi trebalo zaštititi i pod cijenu otkupa, jer bi, u prezentaciji kompleksa s crkvom, zadržali pravi dojam i međusobne odnose kulture stanovanja seljaka u moćnim drvenim zadružnim kućama na kat i male crkve, u kojoj je skrivena prava riznica umjetničkih djela.«²⁵

U pregledu *Spomenici u Hrvatskoj* (1956.) u popisu spomenika Kotara Zagreb uz crkvu i samostan u Remetama navodi i drvenu kapelu u Velikoj Mlaci,²⁶ a uz dvorce poput onoga u Brezovici, Januševcu ili Lužnici navodi i drvenu kuriju u Donjoj Lomnici s posebnom opaskom o okolišu:

»D. LOMNICA južno od Zagreba u Turopolju, drvena kurija Modić Bedeković iz godine 1806. s lijepom grupom drveća. U kuriji starinski inventar.«²⁷

Zaborav i uništenje drvenoga graditeljstva i Gjuro Szabo i Anđela Horvat osjećali su kao propast tradicije a onda i identiteta. Drvena građa toliko je obilježila povijesno Međimurje (kao i Turopolje, ali i građanski Zagreb, Gradec) da Anđela Horvat za 18. stoljeće rabi sintagmu »drveno Međimurje«. ²⁸ Kao svjedok i suvremenik ubrzane zamjene tradicijskih drvenih kuća anemičnim zidanicama, bez

moćnosti da zaustavi taj proces, vlastita je istraživanja usmjerila »povratu« drvene baštine – stambene, gospodarske, vjerske – u znanstveni obzor kada to već nije mogla u stvarnosti. Tako je vrlo rano, sredinom pedesetih godina, začela u hrvatskoj povijesti umjetnosti imaginarnu restituciju drvenih spomenika i krajolika, što je tek od kasnih osamdesetih u struci postalo globalna znanstvena moda, ali ne toliko s uporištem u arhivima koliko u novim tehnologijama i mogućnostima uvjerljivih i relativno jeftinih virtualnih faksimila pojedinih zdanja u krajoliku. U *Spomenicima arhitekture i likovnih umjetnosti u Međumurju* (1956.) u poglavlju *O spomenicima sakralnog karaktera* treće potpoglavlje naslovljena je *O sakralnoj drvenoj arhitekturi u Međumurju*.²⁹ Prva rečenica toga dijela, u kojemu na šest stranica razlaže svoja istraživanja, glasi:

»Danas u Međumurju više nema sakralne arhitekture, koja je građena od drvene građe.«³⁰ a prilaže zemljovid sa četrdeset i pet drvenih sakralnih zdanja prema bilješkama iz protokola kanonskih vizitacija. Raskoš rješenja i tipova drvene gradnje koji se mogu u bilješkama prepoznati ističe na više mjesta, između ostaloga, u potonuli krajolik »drvenoga Međumurja« vraća i drveni mauzolej obitelji *Zargaranae* na groblju u Legradu, poznat iz opisa vizitatora 1750. godine.³¹ U okviru potpoglavlja o stambenoj arhitekturi donosi vijesti o reprezentativnijim župnim kurijama – u kojima su kao župnici živjeli bivši bolonjski i trnavski studenti – i o njihovom inventaru od drvenih žlica, tanjura i zdjela do oslikanih kreveta s baldahinom.³² U studiji *Prilog poznavanju nestale drvene arhitekture s područja kotara Koprivnice* (1961.) Anđela je Horvat omogućila da još jedan drveni krajolik ispliva iz sačuvanih dokumenata poput zaboravljena hrastova debla koje se iznenada oslobodilo taloga dravskoga pritoka,³³ a istom je metodom izronila drvena pokupska Atlantida na zemljovidu objavljen u članku *Presjek razvoja umjetnosti u*

karlovačkom Pokuplju (1964.).³⁴ Osim te strasne i plodonosne istraživačke restitucije potonulih »drvenih krajolika«, Anđela Horvat bavila se i povijesno-umjetničkim problemima vezanima za očuvanu baštinu.

Četvrto slavno i zaslužno te *pomena vrijedno lice* Đelina života bio je Ljubo Karaman (Split, 1886.–Zagreb, 1971.), »taj naš (poslije Kršnjavoga) prvi školovani historičar umjetnosti«³⁵ koji je napustio Dalmaciju 1941. godine i u Konzervatorskom zavodu u Zagrebu »odgojio naraštaj s kojim je mogao razgovarati«.³⁶ Tom »ugaonom kamenu« Anđela Horvat je priznala:

»Mnogo sam od Karamana naučila, i faktografski i problemski i metodološki. Pričajući do beskraj, on je zapravo koncipirao svoje članke. Kao stručnjak on me je – nakon Hauptmanna – naučio lučiti bitno od nebitnoga, naučio me je provlačiti crvenu nit i naučio me vrednovati svoje, domaće, ono što je 'bodenständig'«.³⁷

Prisjećajući se zadatka istraživanja međimurske baštine (»otkrivala sam novu zemlju«³⁸), Anđela Horvat razlaže protokol istraživanja:

»Prošla sam cijeli kraj, zahvatila sve od prethistorije do danas, prostudirala oko 16.000 stranica literature i arhivskih izvora, tj. kanonskih vizitacija. Hauptmann nas je učio kako se eksploatiraju izvori, a Karaman kako se stavljaju u koordinatni sistem s onim što se vidi na terenu. Pomoću izvora ekshumirala sam uništenu drvenu arhitekturu, koju je izbrisao veliki val baroka i klasicizma. Kao vizija rasla mi je i širila se cjelovitija slika toga kraja.«³⁹

Ljubo Karaman imao je i drugu važnu ulogu: on je Anđelu Horvat ohrabrio da drvenu baštinu promotri u koordinatama stilskih značajki, dinamične mijene oblika koji pristižu iz umjetničkih središta u rubna područja te drugoga povijesno-umjetničkoga analitičkoga repertoara (tipologija, ornamentika, majstori, naručitelji i publika ...). On se sâm u studiji *Problemi periferijske umjetnosti: o djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva* (1963.) osvrće i na problem materijala u određivanju graditeljskih i stilskih značajki baštine. U tom djelu drvenu baštinu spominje usputno i poziva se – među ostalima – na istraživanja četvrt stoljeća mlađe kolegice Anđele Horvat a neke podatke i preuzima, s poštovanjem autorstva, dakako.⁴⁰ Tako se pamtljivi podatak o začuđujuće velikom broju vjernika – pet stotina – koji je mogla primiti nekadašnja drvena crkva u Kotoribi javlja nekoliko puta: donosi ga Anđela Horvat u *Spomenicima arhitekture i likovnih umjetnosti u Međumurju* (1956.),⁴¹ prenosi ga Karaman u *Problemi periferijske umjetnosti* (1963.),⁴² a ponavlja Anđela Horvat u knjizi *Između gotike i baroka* (1975.).⁴³

Pristup Anđele Horvat drvenoj baštini obilježen je međutim još više drugim Karamanovim iskustvom, koje je prethodilo njihovoj suradnji i razgovorima, a vezano je uz jednu od najstrasnijih polemika u povijesti hrvatske povijesti umjetnosti. Uzbudljivosti rasprave pridonijelo je

nekoliko dramaturških povoljnih detalja: pokretači su joj profesor i student, Josef Strzygowski i Ljubo Karaman, oba Slaveni, oba odgojena u polemičnim austrijskim i njemačkim povijesno-umjetničkim akademskim sredinama.⁴⁴ Stari i mladi lav zapleli su se oko privlačne »nordijske teze« Strzygowskoga prema kojoj su Hrvati »donijeli sa sobom iz svoje sjeverne domovine uspomenu i običaj d r v e n e g r a d n j e (...) koja je, kad su je u Dalmaciji prenijeli u kamen, dovela do valjkastih svodova i do presvođenja kupolom, znatno prije, nego se inače javlja svod u Evropi.«⁴⁵ kako je čitatelje Bogoslovske smotre o tome izvjestio Dragutin Kniewald (1929.). Bez obzira na sudbinu koju su teze i Strzygowskoga i Karamana potom imale, izazovna polemika u koju je bila uključena široka stručna javnost »fermentirala je proučavanjem tog problema«⁴⁶ a onda i pridonijela ugledu istraživanja drvene gradnje uopće. S različitim motrištem nego u studijama *inžinira i arhitekata* od prvih objava (1885.) do Aleksandra Freudenreicha (1972.), koji su drvenom graditeljstvu pristupili kao predajnom, vernakularnom, stilski neobilježenom, dakle bezvremenskom, različito od etnologinje Ljerke Topali (1941.),⁴⁷ koja drveno graditeljstvo promatra poput narodnih nošnji u kojima se rješenja i oblici prenose iz vladajućega stila u pučko, iz grada u selo,⁴⁸ Anđela Horvat u analizi drvenih građevina – posebno onih složenih, sakralnih – luči različite protagoniste njezina nastanka, od naručitelja⁴⁹ preko majstora⁵⁰ do publike i njezina odnosa prema drvenoj baštini;⁵¹ analizira stilske značajke,⁵² dugo trajanje jednom usvojenih rješenja⁵³ i tlocrtne tipove (sl. 5):

»Značajno je da trećina do danas sačuvanih crkava ima tlocrt u obliku pačetvorine koja svršava trostraničnim zaključkom svetišta. (...) Sjetimo se da je ovako koncipiran tlocrt zidane sakralne arhitekture počeo kod nas prodirati u kasnogotičko doba i da je usvojen tijekom 16. i 17. stoljeća pod utjecajem renesansnog duha, pri čemu se očituje smisao za jedinstven prostor bez diferencijacije: kler – puk.«⁵⁴

Povijesno-umjetnički pristup, terenska iskustva i razumijevanje posebnosti drvenoga graditeljstva u koordinatama stila, tipa i konteksta nastanka, osigurali su istraživanjima Anđele Horvat iznimno važno mjesto za poznavanje toga ulomka baštine. Prema njezinim rezultatima korpus drvenoga graditeljstva – zabilježen tijekom terenskih obilazaka kontinentalne Hrvatske i restituiran putem arhivskih podataka – preseže brojku od sto i pedeset crkava, kapela, kurija, zvonika i drugih drvenih zdanja. O svom je radu na tom području razmišljala kao o početku:

»Nema sumnje da je naša drvena arhitektura, pa tako i ona sakralnog značenja – kraj svih nastojanja – premalo proučena i da iziskuje podrobniji studij (...).«⁵⁵

No, upravo je Anđela Horvat širom otvorila lesu i drvenu baštinu promaknula u relevantnu povijesno-umjetničku temu.

BILJEŠKE

1 Diplomirala je 3. srpnja 1935., diploma broj 626. Usp. Središnji arhiv Filozofskoga fakulteta, arhivska dokumentacija »Anđelina Horvat«. Najljepše zahvaljujem voditelju Arhiva Ivanu Kurjaku na podatcima.

2 BRANKO FUČIĆ, Razgovori s Đelom, u: »Peristil«, 29, Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, 1986., 5–8 (6).

3 BRANKO FUČIĆ, (bilj. 2.), 6. Doktorirala je 27. siječnja 1956. s temom *Umjetnički spomenici Međumurja*. U *Hrvatskom biografskom leksikonu* pišu drugi podatci te bi ih valjalo uskladiti: »HORVAT, Anđela, povjesničarka umjetnosti i konzervatorica (Krašić, 18. III. 1911 – Zagreb, 26. IX. 1985). U Zagrebu maturirala 1931, diplomirala 1935. povijest umjetnosti i kulture s klasičnom arheologijom u A. Schneidera i V. Hoffilera na Filozofskom fakultetu.« *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 5., uredio Trpimir Macan, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, *sub voce* Horvat, Anđela (Redakcija).

4 U starijim gimnazijskim i u studentskim godinama bili su svjedoci snažnih društvenih potresa, od diktature kralja Aleksandra Karađorđevića (1929.) do njegova ubojstva u Marseillu (1934.), od ubojstva Pavla Radića, Đure Basaričeka, Stjepana Radića (1928.), Milana Šufflaya (1931.) člana zabranjene Hrvatske stranke prava (kao i otac Anđele Horvat) i devet članova Hrvatske seljačke stranke, seljana u okolici Slavonskoga Broda (Sibinjske žrtve, 1935.) do hapšenja Vladka Mačeka (1929.–1930.; 1933.–1934.) i nekoliko iznevjerenih izbora za Narodnu skupštinu. Ti su događaji – uz druge posljedice – hranili već postojeće romantičke poglede na hrvatsko selo i seosku baštinu kao čuvara nacionalnoga identiteta. Kao u lapidarnoj rečenici Leachima Tufanija Semaja koja je u različitim oblicima dosegla slavu poslovice: »Bavili se politikom ili ne, politika će se baviti s vama.« (»Whether you deal with politics or not, politics will deal with you.« LEACHIM TUFANI SEMAJ, *Rastafari: from Religion to Social Theory* u: »Caribbean Quarterly«, 4, XXVI, Mona, Kingston, Jamaica: University of the West Indies, prosinac 1980., 22-31) i sudbina Anđele Horvat zarana je osjetila njezinu moć: »Stari Horvat (Josip, Anđelin otac) služio je 33 godine na školi u Krašiću, ali jer je, nesrećom, bio starčevičanac, režim mu je, denunciranom, podvalio premještaj u Liku, u Lički Ribnik. Stari se nije dao i radije je prije vremena otišao u mizernu penziju. Stoga nije bilo više dileme da se presele u Veliki grad, u Zagreb. Šest seljačkih kola vozilo je robu Horvatovih u Zagreb, na Cvjetnu cestu.« BRANKO FUČIĆ (bilj. 2), 5.

5 Usp. NIKOLA KOLAR, O skupljanju građevnih oblika u hrvatskom narodu, u: »Viesti društva inženjera i arhitekata«, 1–2, VI., Zagreb, Društvo inženjera i arhitekata, 1885., 1–3. JOSIP DOLJAK, Hrvatski građevni oblici, u: »Viesti društva inženjera i arhitekata«, 1–2, VI., Zagreb, Društvo inženjera i arhitekata, 1885., 3–6 i trinaest tabli crteža. JOSIP PURIĆ, Hrvatska narodna kuća, u: »Viesti društva inženjera i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji«, 4, XXVI., Zagreb, Hrvatsko društvo inženjera i arhitekata, 1905. 1.

6 JOSIP DOLJAK (bilj. 5), 3.

7 Usp. JANKO HOLJAC, MARTIN PILAR, *Hrvatski građevni oblici*, Zagreb, Hrvatsko Društvo inženjera i arhitekata, 1904.–1909. (Samobor, NAKUS, 2010.); isti, *Das Bauernhaus in Kroatien: kroatische Bauformen*, Zagreb, Kroatische Ingenieure-und Architekten-Verein; Dresden, Verlag Gerhard Kühtmann, 1911. Njihov nasljednik, ALEKSANDAR FREUDENREICH, objavio je: *Kako narod gradi na području Hrvatske*, Zagreb, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 1972., a u Sloveniji je BORUT JUVANEC objavio tri od pet predviđenih svezaka posvećenih vernakularnoj arhitekturi svoje zemlje: iz tiska su izašli 1. *Alpski del* (2009.), 2. *Severvzhod* (2010.) i 3. *Osrednji pas* (2011.), a predviđeni su još 4. *Južna hribovja* (2012.) i 5. *Kraško – mediteranski del Slovenije* (2013.). Izdavač su Založba i2 d.o.o. i Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.

8 Usp. EMILIJ LASZOWSKI uz suradništvo VELIMIRA DEŽELIĆA i MILANA ŠENOE, *Plemenita općina Turopolje: zemljopis, narodopis i povijesni prijedlog*, 1., Zagreb, tiskom Antuna Scholza, 1910. EMILIJ LASZOWSKI uz suradništvo JANKA BARLĚA, *Povijest plemenite općine Turopolja nekoć Zagrebačko polje zvane. Općinske uredbe, povijest crkvi i odnosi nekih crkvenih redova prema općini turopoljskoj*, II., Zagreb, tiskom Antuna Scholza, 1911. U ta dva od tri sveska pregleda i četiri

prethodno izdana sveska izvora za povijest Turopolja spominje se – više (kapele) ili manje (kurije, čardaci) iscrpno – i drveno graditeljstvo.

9 EMILIJ LASZOWSKI uz suradništvo JANKA BARLĚA (bilj. 8, 1911.), 270–275.

10 Usp. ANĐELA HORVAT, *Prilog poznavanju spomenika NO općine Velika Gorica (Turopolje)*, u: *Spomenici kulture Turopolja/Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, X/5, Zagreb, Muzejsko društvo Hrvatske, Podružnica za Hrvatsku Društva konzervatora Jugoslavije, 1961., 141–156. *Povijest plemenite općine Turopolja* ostao je oslonac i izvor i svim potonjim istraživačima. Usp. LJERKA TOPALI, *Drvene crkvice i seljačko drveno graditeljstvo u Turopolju*, u: »Etnografska istraživanja III.«, Zagreb, Hrvatski državni etnografski muzej u Zagrebu, 1941., 121–165; ĐURĐICA CVITANOVIĆ, *Turopoljske ljepotice*, u: »Kaj: časopis za kulturu i prosvjetu«, VII., 5–6, Zagreb, Kajkavsko spravišće, svibanj–lipanj 1974., 65–104. *Kapela sv. Barbare u Velikoj Mlaci*, uredila Sanja Cvetnić, Zagreb, Leykam International, 2008.

11 Preuzeto iz različitih inačica njegovih izvještaja o radu od 1929. do 1940. godine u Ljetopisima Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, primjerice: ARTUR SCHNEIDER, *Popisivanje i fotografsko snimanje umjetničkih spomenika godine 1938.*, u: »Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti« za godinu 1937./38., sv. 51, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1939., 168–180.

12 ARTUR SCHNEIDER, *Popisivanje i fotografsko snimanje umjetničkih spomenika godine 1939.*, u: »Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti« za godinu 1938./39., sv. 52, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1940., 171–186 (171).

13 Usp. ANĐELA HORVAT, *Između gotike i baroka: umjetnost kontinentalnog dijela Hrvatske od oko 1500. do oko 1700.*, Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1975.; ANĐELA HORVAT, *Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj*, u: Anđela Horvat, Radmila Matejić, Krno Prijatelj, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1982.

14 BRANKO FUČIĆ (bilj. 2), 6.

15 I nastavlja: »Udivljenje i poštovanje prema Hauptmannu zadržala je cijeli život. Njemu bi, među prvima, slala separat svakog svojega objavljenog rada.« Isto.

16 Isto.

17 GJURO SZABO, *Izveštaj o radu zemaljskoga povjerenstva za očuvanje spomenika u g. 1911.*, u: »Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva«, nova serija, sv. 12., Zagreb, Hrvatsko arheološko društvo, 1912., 201–259 (257).

18 »Na prijedlog povjerenstva odredila je kr. zemaljska vlada, da se crkvice nema porušiti, već novim krovom pokriti i najnužniji popravci učiniti a neki ugroženi predmeti da se imaju predati arheološkom odjelu narodnoga muzeja, a patronatski stolac muzeju (sic) za obrt i umjetnost u Zagrebu. Ostalo sve ima ostati netaknuto.« GJURO SZABO (bilj. 17), 257.; O radu Povjerenstva u prvim godinama ANĐELA HORVAT objavila je članak: O djelovanju zemaljskog Povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u Zagrebu 1910-1914., u: »Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske« 2–3, Zagreb: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 1976.–1977., 7–29

19 GJURO SZABO (bilj. 17), 257.

20 Szabu su obrati i hirovitost sudbine drvenih zdanja bili poznati, pa je u istom izvješću o radu u 1911. godini zapisao: »U Bosni se osobito često vidaju tobože trošne velike drvene građevine, koje u toj 'trošnosti' postoje već stoljeća.« GJURO SZABO (bilj. 17), 257.

21 GJURO SZABO (bilj. 17), 206.

22 Pohanjene u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu pod signaturom PB.

23 Usp. također BRANKO LUČIĆ, u: Što je spomenik kulture?, u: »Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske«, VII., 5, Zagreb, Društvo muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske, 1958., s.p.

24 LINA ANĐELA HORVAT, *Konzervatorski rad kod Hrvata*, Zagreb, Izdanje Hrvatskog državnog konzervatorskog zavoda u Zagrebu, 1944., 11.

25 ĐURĐICA CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, knjiga I., *Gorski i Goričko-dubički arhidakonat*, Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, knjiga XXXV., 1985., 157–159.

- 26 ANĐELA HORVAT, *Spomenici u Hrvatskoj: izbor spomenika arhitekture i likovnih umjetnosti*, Zagreb, Ured za informacije Izvršnog vijeća Sabora Narodne Republike Hrvatske, 1956.a, 98, 99.
- 27 ANĐELA HORVAT (bilj. 26, 1956.a), 96.
- 28 ANĐELA HORVAT, *Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Međumurju*, Zagreb, s. e., 1956. (Čakovec, Matica hrvatska, Ogranak, 2010.), 45.
- 29 ANĐELA HORVAT (bilj. 28, 1956.), 85–90.
- 30 ANĐELA HORVAT (bilj. 28, 1956.), 85.
- 31 Usp. ANĐELA HORVAT (bilj. 28, 1956.), 90.
- 32 Usp. ANĐELA HORVAT (bilj. 28, 1956.), 42.
- 33 Usp. ANĐELA HORVAT, Prilog poznavanju nestale drvene arhitekture s područja kotara Koprivnice, u: »Bulletin JAZU« IX., 1–2, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1961., 14–34.
- 34 Usp. ANĐELA HORVAT, *Presjek razvoja umjetnosti u karlovačkom Pokuplju*, u: *Zbornik Gradskog muzeja Karlovac*, sv. I., Karlovac, Gradski muzej, 1964., 24–64.
- 35 BRANKO FUČIĆ (bilj. 2), 6.
- 36 BRANKO FUČIĆ (bilj. 2), 7.
- 37 Isto.
- 38 Isto.
- 39 BRANKO FUČIĆ (bilj. 2), 7, 8.
- 40 »Osim za namještaj i krov drvo se u starije doba često upotrebljavalo u krajevima kontinentalne Hrvatske i za gradnju malih seoskih crkava. Danas se od toga malo sačuvalo. Do nas su došli samo zanimljivi relikti na području Pokuplja, Turopolja i Bilogore, kojima se bavila i nauka (Szabo, Strzygowski, Topali). Ali u ranije vrijeme bilo je takvih crkava mnogo više. Danas ih npr. u Međimurju više nema; ali Anđela Horvat u svom djelu o spomenicima u Međimurju donosi iz arhivskih podataka dokaze da je u tom kraju još potkraj 17. stoljeća trećina crkava bila od drveta. Tek u vrijeme baroka takve crkve postepeno nestaju, jer ih istiskuju i zamjenjuju zidane građevine.« LJUBO KARAMAN, *Problemi perifernosti: o djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva*, II. Izdanje, Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 2001. (1963.), 24.
- 41 »Što se tiče veličine drvenih crkava, navest ću dva primjera. (...) mala kapela sv. Lovre na groblju u Podturnu dugačka (je) jedan hvat i dvije i po stope, a široka jedan hvat, a da je tornjić visok oko jedan hvat. Crkva pak u Kotoribi, koja bijaše podignuta g. 1719., mogla je primiti oko pet stotina ljudi.« ANĐELA HORVAT (bilj. 28, 1956.), 90.
- 42 »Drvene crkvice su većinom bile malih razmjera; ali za drvenu crkvu u Kotoribi u Međimurju, podignutu godine 1716., spominje se da je mogla primiti oko 500 vjernika.« LJUBO KARAMAN (bilj. 40, 1963.), 24.
- 43 »Izvori nekada daju podatke o veličini tih građevina. Većinom su bile malene, ali drvena crkva u Kotoribi u Međimurju (g. 1719) primala je oko 500 ljudi.« ANĐELA HORVAT (bilj. 13, 1975.), 176.
- 44 Usp. JOSEF STRZYGOWSKI, *O razvitku starohrvatske umjetnosti: prilog otkriću sjeverno-evropske umjetnosti*, Zagreb, Matica hrvatska, 1927.; isti, *Die Altslavische Kunst: ein Versuch ihres Nachweises*, Augsburg, Benno Filser Verlag, 1929.; LJUBO KARAMAN, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti: historijsko-umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima*, Zagreb, Matica hrvatska, 1930.
- 45 DRAGUTIN KNIEWALD, J. Strzygowski, Starohrvatska Umjetnost (recenzija), u: »Bogoslovska smotra« XVII/2, Zagreb, Hrvatska bogoslovska akademija, 1929., 200–202 (200).
- 46 ANĐELA HORVAT (bilj. 13, 1975.), 173.
- 47 Usp. LJERKA TOPALI (bilj. 10), 121–165.
- 48 »Analizirajući drvene crkve u Turopolju s etnološkog gledišta, ona (Ljerka Topali) ne nalazi arhajskih stilskih elemenata; iznosi da selo vlastitim sposobnostima u doba baroka preuzimlje tip službene arhitekture svog doba. (...) Koliko se zasad vidi, u njima (drvenim kapelama) se i onda, kad je već prevladao barok (...) – stil baroka nije mnogo odrazio, osim uglavnom u njihovoj unutarnjoj opremi.« ANĐELA HORVAT (bilj. 13, 1975.), 175, 186.
- 49 »Stare zabilješke otkrile su da su ih dali podizati plemići, vojni krugovi, građani, župnici i seljaci, dakle predstavnici raznolikih društvenih slojeva.« ANĐELA HORVAT (bilj. 13, 1975.), 186.
- 50 Za njih navodi zanimljive podatke: »(...) još g. 1719. crkvu u Drnju gradili su varaždinski tesari. (...) Vrijedno bi bilo posebno istražiti vijest da je ljubljanski biskup H r e n (1560-1630) dao u Gornjem Gradu načiniti građu za drvene crkve, koje su splavima otpremali u Hrvatsku. Tako su npr. Hrenovi tesari g. 1601. gradili crkvu u Petrinji.« ANĐELA HORVAT (bilj. 13, 1975.), 186, 187.
- 51 »Prema svemu što je ovdje napisano, izlazi da prvotne drvene crkve kod nas, koje su bile namijenjene puku, nisu predstavljale pučki izraz autohtonog graditeljstva. No danas postojeće, međutim, možemo smatrati takvima, jer seoske su ih zajednice prigrilile kao bliske. Modificirane usvojene oblike iz prijašnjih razdoblja one su održale do danas i dale temelj za ovo razmatranje.« ANĐELA HORVAT (bilj. 13, 1975.), 187.
- 52 »Kod većine od tih crkava sve do našeg stoljeća podržavao se koncept koji derivira ali sakralne arhitekture skromnijih oblika zadone anti-gotičkim shvaćanjem cjelovita prostora, koji je usvojen pri zamiranju gotike.« ANĐELA HORVAT (bilj. 13, 1975.), 187.
- 53 »Iz ovog se izlaganja vidi da je zidana sakralna arhitektura utjecala i u našim krajevima na drvenu sakralnu arhitekturu, no da se u njoj ne održava barok s bitnim utjecajima. U danas postojećim drvenim crkvama u Hrvatskoj vidi se da su seoski majstori predajne vještine jednom usvojene oblike od srednjeg vijeka nadalje održavali stoljećima silom ustrajnosti.« Isto, 186.
- 54 ANĐELA HORVAT (bilj. 13, 1975.), 181, 182.
- 55 ANĐELA HORVAT (bilj. 13, 1975.), 175, 176.

Sanja Cvetnić

Wood Architecture in the Studies of Anđela Horvat: Style and Timelessness

*Anđela Horvat addressed the key art-historical problems of wood architecture in several studies (1956; 1961; 1964; 1975; 1982), in greater extent than any other art historian before or after her. The study of Croatian wood architecture heritage had been initiated by architects and historians of traditional building, with first studies on the subject published in *Viesti društva inženira i arhitekata* (Journal of the Society of Engineers and Architects) in the last decades of the 19th century. Their work was followed by conservators, primarily Gjuro Szabo (1910) through the activities of the State Committee for the Preservation of Artistic and Historic Monuments in the Kingdoms of Croatia and Slavonia (*Zemaljsko povjerenstvo za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*) and ethnologists such as Ljerka Topali (1941). Anđela Horvat's approach was marked by the reflections of Ljubo Karaman on the »problems of artistic periphery« (1963), as well as by his fervent polemics with Josef Strzygowski in the 1930s on the influence of wood building on stone building. A special value of Anđela Horvat's research results lies in the fact that they were based on field records of preserved buildings, but also those known only from archival sources. In this manner she managed to collect data on over one hundred and fifty wooden buildings, of both sacral and profane purpose. As opposed to the understanding of preserved wooden heritage as »timeless« vernacular architecture, predominant in the studies written by architects, or the concept of wood building as a contemporary folk reflection of urban models prevailing in ethnological interpretations, Anđela Horvat introduced art-historical methods and standpoints to the analysis of wooden buildings, especially the complex ones, sacral: she distinguished the protagonists of wood building, from patrons to master builders, to the audience and their attitude towards wooden heritage; she analysed the elements of style, the longevity of once adopted models and plan typology. This paper discusses the possible genesis of Anđela Horvat's interest for the subject of wood building and emphasizes the importance of this part of her scholarly heritage, as well as the unexpected modernity of her views.*